

ANTONIMIYA HODISASINING O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA O‘RGANILISHI

G‘ayratova Gulzoda San‘at qizi
Buxoro davlat pedagogika instituti
O‘zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi 1- bosqich magistri

ANNOTATSIYA: Butun dunyo o'zaro bir-biriga qarama-qarshi munosabatlardan iborat sistemaga ega. Ya'ni hodisalar o'rtasida oppozitsiya mavjud. Qarama-qarshilik borliqdagi asosiy mezonlardan bo'lib, olamni anglashda mazkur kategoriyaning o'rni beqiyos. Falsafiy nuqtai nazardan har qanday hodisaning o'rganilishida uning qarama-qarshi tomoni ham ahamiyatga ega. Qarama-qarshilik kategoriyasi borliqning asosiy mezonlaridan biri sifatida doimo olimlar diqqat markazidagi hodisalardan biri sifatida e'tirof etilgan. Uning tildagi ifodasi, asosan, antinomiya nomi ostida talqin qilinib, bu haqda ko'plab monografik ishlar maydonga kelgan.

KALIT SO‘ZLAR: Antonim, sifat, ravish, sinonim, frazeologik antonimiya, predmetlik ma'nosi.

Darhaqiqat, til voqelikni bilish vositasidir. Baholash jarayoni ham tafakkur bilan bog'liq. Olamni o'rganish, uni o'zlashtirish va baholash o'z-o'zidan til birliklarida o'z ifodasini topadi. Antonim so'zlar mana shu til birliklaridan biri sifatida badiiy adabiyotda, publisistikada, va shuningdek, maqol va matallarda keng qo'llanadi. Antonimlar, asosan, sifat, ravish va fe'l so'z turkumida ko'p uchraydi. Ot turkumiga oid so'zlarda ham antonimlar mavjud bo'lsa-da, ular o'z mohiyatiga ko'ra ot kabi predmetlik ma'nosiga ega emas. Ular ma'nosi asosida hamma vaqt belgi yoki harakat yotadi. Predmetni nomlagani uchun konkret otlarda antinomiya kuzatilmaydi. Konkret otlar ichida tomon nomlari (sharq-g'arb, shimol-janub), fasl nomlarida, sutkaning qarama-qarshi tomonlarini ifodalovchi nomlarda (kecha va kunduz, kun va tun) antonimlik munosabatini ko'rish mumkin. Abstrakt otlarda esa antinomiya munosabati ancha yorqinroq kuzatiladi: mehr-nafrat, shodlik-qayg'u, yaxshilik-yomonlik, tinchlik-urush, quvonch-tashvish, havas-hasad, do'stlik-dushmanlik.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, antonimlik, asosan, abstrakt otlar tabiatida uchraydi. Abstrakt otlar o'rtasidagi ma'noviy ziddiyatlar talqini xalqimizning madaniyati, ma'naviyati, dunyoqarashi, e'tiborli jihati qadriyatlar tizimi bilan bog'liq. Zero, yaxshilik va yomonlik, yorug'lik va zulmat, adolat va haqsizlik, hayot va o'lim, rost va yolg'on, sog'lik va kasallik, do'stlik va dushmanlik, mehnatkashlik

va dangasalik, boyluk va kambag'allik, aql va ahmoqlik kabi qadriyatlar tizimi har bir xalq hayotining ajralmas qismiga aylangan. Aql, farosat, topqirlik, chaqqonlik kabi fazilatlar insoniyat uchun azaldan qadriyatlarga aylanib ketgan hodisalar hisoblanadi. Bu tushunchalar xalq og'zaki ijodida ham, badiiy va publisistik adabiyotda ham o'z ifodasini topgan. Uzoqdagi ovni ko'rib, Yaqindagi yovni ko'rmas bo'lma maqolida ham farosat, aql bilan harakat qilish lozimligi antinomiya dan mohirona foydalanish orqali xalqona usulda aks ettirilgan. Shuni unutmaslik lozimki, aksiologik baho insonning maqsadli faoliyati natijasida hosil bo'lib, u insonlar o'rtasidagi muloqot jarayonida voqelikka nisbatan bildirilayotgan faol munosabatning ifodasidir.

UZOQ-YAQIN tilda faol qo'llanadigan ravish antonim hisoblanadi. Uzoq, olis, yiroq, ba'zi shevalarda iroq tarzida ishlatiladi. Tuzilishi jihatidan tub so'z- tub so'z sxemasidan iborat; mustaqil bo'lib, antonim bo'lishi uchun kontekst shart emas; bir semantik zanjirga aloqador: uzoq-yaqin (masofa), uzoq-yaqin (qarindosh) kabi; olis, yiroq singari o'z sinonimlariga ega; boshqa turkum yasalganda ham antonimligini saqlab qoladi: yaqinlashmoq-uzoqlashmoq; nutqimizda ham faol qo'llanadi; grammatik bir so'z turkumiga mansub. Ma'lumki, antonim so'zlar ichida sifat va ravish so'z turkumidagi so'zlar miqdoran ko'pligi bilan ajralib turadi. Uzoq-yaqin antonim juftligi masofa ma'nolarini bildiruvchi ravish antonim hisoblanadi. Bu antonim juftlikda o'rta so'zi oraliq, neytral maqomga ega. Agar antonim juftlik ifodalagan ma'no o'rtasida oraliq hodisa mavjud bo'lsa, mazkur antinomiya munosabati darajalanish asosida shakllangan desak xato qilmagan bo'lamiz. Bu kabi antonimlar kontrar antonim deyiladi. Quyida antinomiya hosil qilgan sememalar tahliliga yuzlanamiz: (UZOQ I ma'nosida birpas so'zi bilan antonim). UZOQ II "Katta masofa bilan ajralib turadigan yerda, juda narida joylashgan"-YAQIN I "Kichik masofa bilan ajralib turadigan yerda, shu o'rtada joylashgan" ma'nolarida o'zaro zid munosabat anglashiladi.

UZOQ H-YAQIN I sxemasida "masofa" sema asosida antinomiya hosil bo'lgan. Leksemaning navbatdagi semantik strukturasi ma'no ko'chishi hodisasi vositasida bir qator sememalar paydo bo'lganini ko'rish mumkin. UZOQ m-YAQIN II: uzoq fursat-yaqin fursat "vaqt" semasi, UZOQ IV "do'stlik, qarindoshlik, tanishlik jihatdan bog'lanish u qadar yaqin bo'lmagan, yaqin emas" - YAQIN IV "do'stona munosabatda bo'lgan, qadrdon, mehribon" sememalarida "munosabat" semasi, UZOQ V "bevosita aloqasi, munosabati yo'q" -YAQIN V "nimasi bilandir o'xshash yoki deyarli bir xil" "daxldorlik", "tegishlilik" semasi asosida (ilnga yaqin odamlar, ilmdan uzoq odamlar) ham o'zaro zid munosabatlarni

nomlab kelyapti. Uzoq qarindosh, ilmga yaqin odamlar, yaqin vaqt kabi semantik qurshovlardagi antinomiya hosila ma'nolar hisobiga to'g'ri keladi.

Tilning epistemologik imkoniyati insonda aksiologik qarashlarning paydo bo'lishiga zamin yaratadi. Aksiosferaning shakllanishida esa til "qurol", "aslaha" vazifasini bajaradi. "Lisoniy struktura (qurilma) insonning voqelikni idrok etish qobiliyati va tajribasining shakllanishini ta'minlab, ijtimoiy ongga ta'sir o'tkazadi hamda shu yo'sinda insonning dunyoqarashi, voqelikni anglash qobiliyatini shakllantiradi". Voqelikni anglash qobiliyati va undan foydalanish jarayonida inson mental faoliyatining mahsuli - tajriba shakllanadi. Va bu o'z navbatida, qadriyatlar sistemasining tarkib topishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Tilshunoslikka oid adabiyotlarda antonimlar leksik antonimiya, frazeologik antonimiya, leksik-frazeologik antonimlar kabi turlarga ajratiladi: a) leksik antonimiya asosida antonimik munosabatga kirishgan so'zlarning leksik ma'nosi yotadi: yaxshi-yomon, baland-past, oq-qora, issiq-sovuq kabi. b) frazeologik antonimiyada esa iboralarning anglatgan ma'nolariga ko'ra o'zaro qarama-qarshi ma'nolarni anglatishi e'tiborga olinadi: boshga ko'tarmoq – yerga urmoq, boshi osmonga yetdi – qovog'idan qor yog'adi , yerga ursa, ko'kka sakraydi - qo'y og'zidan cho'p olmagan kabi; v) leksik - frazeologik antonimlarda esa alohida olingan so'z ibora bilan ziddlik munosabatiga kirishadi va uning ma'nosi antonimlik jihatdan iboraning ma'nosiga qarshi tura oladi: xafa – boshi ko'kka yetdi, og'zi qulog'iga yetdi, terisiga sig'madi kabi. Ba'zi bir adabiyotlarda antonimlarni tasniflashda ularning to'la va yarim (chala, to'liqsiz) kabi turlari ham mavjudligi aytiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili Toshkent — «Talgin» — 2005. 157-163-bet
2. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. -Toshkent: Ma'naviyat. 2008. 87-bet
3. Mirzayev T. Musog'ulov A. Sarimsog'ov B. "O'zbek xalq qo'shiqlari to'plami" "Sharq"-2005.33-135-bet
4. Mirziyoyev SH.M. "Biz milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettiramiz va uni yangi bosqichga ko'taramiz" Toshkent-"O'zbekiston"-2017 166-180- bet.
5. Nurmonov A , Sobirov A , Yusupova SH. Hozirgi o'zbek adabiy tili darsligi Toshkent-"ILM ZIYO"-2015 64-70-bet
6. O'zbek xalq topishmoqlari to'plami